

УДК 347.441.832

Роман Таш'ян,

канд. юрид. наук, заступник декана
Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
доцент кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА ПРИРОДА ПОВЕРНЕННЯ ОДЕРЖАНОГО ЗА НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНОМ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу правового регулювання повернення, одержаного за недійсними правочинами, в різні історичні епохи. Автор провів дослідження започаткування вчень про наслідки недійсності правочинів у Стародавньому Римі, вивчив досвід правового регулювання в період XIX – початку XX століть, а потім часів радянського законодавства. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки щодо напрямів подальших наукових пошуків у сучасності.

Ключові слова: недійсні правочини, наслідки недійсності правочинів, реституція, зобов'язання з безпідставного збагачення, кондикційні зобов'язання, виндикаційний позов, конфіскація.

Постановка проблеми. У проблематиці недійсності правочинів важливе місце посідають наслідки такої недійсності. Загальновизнаним є те, що недійсний правочин не породжує правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Відповідно, одним із наслідків недійсності правочинів є повернення одержаного за ними, оскільки *ex nihilo nihil fit*. Однак у різні часи таке повернення відбувалося в межах різних правових конструкцій, історичний екскурс щодо яких і є метою цієї публікації.

Підґрунтям даного дослідження є роботи Є.В. Бернада, О.О. Кота, В.І. Крата, Н.С. Кузнецової, І.В. Спасибо-Фатеевої та інших науковців.

Виклад матеріалу. У Стародавньому Римі не було сформульовано загального поняття правочину, а відповідно, про недійсність правочинів також окремо не йшлося. Однак вже у ті часи склалося загальне уявлення, що в разі відсутності юридичної сили договору одержане за ним підлягає поверненню.

Римському праву вже була добре відома реституція (*restitutio in integrum*). Коли певна подія (наприклад, вплив позовної давності, договір) могла мати юридичну силу за чинними нормами, але претор вважав, що несправедливо в даному випадку лишати за ним цю силу, тоді він за клопотанням потерпілої особи повновлавав її первісний стан, тобто скасовував повністю або частково юридичні наслідки цієї події, повертаючи особі, яка зверталася, втрачений позов або втрачене право. У цьому була сутність реституції – особливого преторського способу захисту права. «Можливо, першим, хто скористався цим інститутом, були особи, які не досягли 25 років. Спираючись на Плеторіїв закон (глава XVII), претор скасовував всі ті правочини тих осіб, які були для них невігдні» [1, с. 219-221]. Як бачимо, з початку свого виникнення сутність реституції полягала у поверненні в попередній стан, однак це пов'язувалося

не з нормами про недійсність правочинів, а з певними уявленнями про справедливість.

Доречно також відзначити, що в той час зазнав свого розвитку ще один інститут – повернення майна, набутого без правової підстави. Історичні корені інституту кондикції походять із легісакційного процесу, коли з'явився термін «*condictio*». Спочатку кондикційні позови були спрямовані на повернення грошових сум й інших видів майна, які надавалися однією особою іншій (*actio certae pecuniae creditae, condictio tritircaria, condictio indebiti*). Але в кінці республіканського періоду кондикції почали використовуватися для повернення майна, набутого без достатньої підстави. Юридична техніка цього висловлювалася формулою Папініана: *Haec condictio ex boiio et aequo introducta, quod alterius apud alterum sine causa deprehenditur, revocare consuevit* (D. 12.6.66). Найбільш важливим кондикційним позовом є *condictio indebiti* (позов про повернення платежу за неіснуючим боргом) [2, с. 154-155]. Причому поняття неіснуючого боргу тлумачилося досить широко, тобто охоплювало й випадки, коли, наприклад, майно відчужувалося без відповідних повноважень.

У XIX столітті вчення про недійсність правочинів набуло подальшого розвитку. Вже Д.І. Мейєр зауважував, що, хоча недійсний правочин і не створює тих правових наслідків, які він тягнув би, будучи дійсним, це не означає, що правочин позбавлений будь-якого юридичного значення. Так, правочин може створювати наслідки порушення права [3]. Безумовно, такими наслідками є перш за все повернення одержаного за недійсним правочином. Привертає увагу, що таке повернення пов'язувалося саме з зобов'язаннями про безпідставне збагачення. Логіка була проста: якщо недійсний правочин не створює правових наслідків, то все одержане за ним набуто безпідставно.

Так, Г.Ф. Шершеневич відносив до відносин зі збагачення без законної підстави випадки виконання зобов'язання за помилкового припущення про його дійсність. Причому вчений з-поміж іншого апелював до досвіду зарубіжного законодавства, називаючи як приклад § 812 BGB та § 62 Швейцарського зобов'язального закону, які також регулюють відносини з безпідставного збагачення. Учений також зазначав, що в разі недійсності правочину все повинно бути відновлено у те положення, у якому перебувало до вчинення правочину. Усе, що на підставі правочину було передано однією особою іншій, повинно бути повернено за належністю. Якщо недійсний правочин був вчинений під впливом примусу або обману, то винувата в тому особа несе майнову відповідальність за всю заподіяну шкоду [4, с. 377].

Безпосередньо положення про кондикцію не були закріплені у законодавстві, проте повернення безпідставного збагачення виводили з загального правила про неприпустимість збагачення без законної підстави. Так, ст. 574 т. X ч. 1 Зводу законів Російської Імперії, яка забороняла позбавлення прав без суду і передбачала відшкодування у разі заподіяння шкоди, тлумачилася настільки розширено, що її положення застосовувалися і до випадків безпідставного збагачення [5, с. 1-3]. Дана правова ідея знайшла своє відображення також у правозастосовчій практиці того часу: у галузі безпідставного збагачення діяло право, яке складалося з відповідних рішень Сенату, в яких розглядалися в тому числі й питання виникнення кондикційних зобов'язань з виконання недійсних правочинів.

У статті 97 Проекту Цивільного Уложення, передбачалося, що правочин, визнаний недійсним, не може бути для сторін джерелом будь-яких прав й обов'язків і знищення його тягне повернення сторін у попередній стан, що існував до укладення правочину [6, с. 165].

Г. Дєрнбург відносив до випадків кондикції «неіснування уявляемого боргу», зазначаючи, що неіснуючим вважається борг, який може бути знесиленим за допомогою руйнівної – перемпторної – ексцепції, якщо тільки він, незважаючи на таку ексцепцію, не зберігає сили натурального зобов'язання. Кондикційний боржник повинен був повернути також плоди й прирощення, а також ніс ризик випадкової гибелі або знищення майна. Як приклад учений називав вчинення забороненого законом правочину – наприклад, дарування між подружжям [7, с. 362-370].

У процесі становлення радянського законодавства правове регулювання наслідків недійсності правочинів зазнало кардинальних змін. У ЦК 1922 р. регулюванню цих питань були присвячені статті 147-149 та 151.

Так, ст. 147 передбачала як наслідок протизаконності правочину або спрямованістю до явної шкоди для держави стягнення виконаного в дохід держави. Слід звернути увагу, що таке стягнення прямо називалося безпідставним збагаченням і щодо нього робилося посилення на ст. 402, яка встановлювала правила

повернення безпідставного збагачення. Таким чином, законодавець продовжував іменувати повернення виконаного за недійсним правочинном безпідставним збагаченням, однак заклавши в ці норми абсолютно нове значення: безпідставність збагачення оцінювалася саме з позицій держави, і все одержане переходило до неї. Однак із положень ЦК 1922 р. навряд чи можна вбачати, що законодавець прагнув запровадити якийсь новий спосіб захисту – скоріше, все робилося в межах аксіоми, що «недійсні правочини не створюють правових наслідків, крім пов'язаних з їх недійсністю, і відповідно, все виконане треба повертати як одержане без достатніх правових підстав». Радянський законодавець тільки змінив вектор такого одержання, направивши його у бік держави, фактично перетворивши частину норм про безпідставне збагачення на публічно-правові, які мали каральний, конфіскаційний характер і були покликані перешкоджати вчиненню недійсних правочинів.

Також ЦК 1922 р. встановлював положення про повернення одержаного за недійсним договором іншої сторони в разі недієздатності однієї із сторін (ст. 148), порушення форми або помилки однієї сторони (ст. 151). Показово, що таке повернення безпідставним збагаченням радянський законодавець уже не називав. Крім того, у разі вчинення договору під впливом обману, насилля, погроз, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, кабального договору потерпіла сторона мала право вимагати повернення виконаного, а одержане іншою стороною стягувалося в дохід держави, що знов-таки прямо називалося безпідставним збагаченням (ст. 149).

Водночас у ЦК 1922 р. збереглися традиційні положення про повернення безпідставно одержаного (ст. ст. 399-401). Зрозуміло, що поєднати такі абсолютно різні норми в межах одного інституту було досить складно, і надалі це стало поштовхом до наукових пошуків «нового» способу захисту цивільних прав, який би мав місце саме щодо повернення виконаного за недійсним правочинном.

Так, Н.В. Рабинович прямо називала вимогу про повернення одержаної за недійсним правочинном індивідуально визначеної речі віндикацією [8, с. 118]. Схожою була позиція М.М. Агаркова [2, с. 154-155] та В.О. Рясенцева. Останній виділяв як окремий вид безпідставного збагачення виконання недійсних правочинів, яке він вважав протизаконною дією [9, с. 92]. Учений зазначав, що в 20-х рр. XX століття у правозастосовчій практиці мала місце дискусія щодо значення цієї статті – чи як самостійної норми, чи як норми, що застосовується в сукупності з іншими статтями, що передбачають наслідки недійсності правочинів. Верховний Суд спочатку дотримувався другої позиції, тобто фактично поєднав положення про безпідставне збагачення з наслідками недійсності правочинів. Тому В.О. Рясенцев пропонував перенести ст. 402 з глави про кондикцію до норм про наслідки недійсності правочинів, зазначаючи, що це цілком інший вид кондикції [9, с. 100-101].

Зауважимо також, що стаття 147 ЦК 1922 р. як каральну санкцію передбачала стягнення у дохід держави усього одержаного за протизаконним або спрямованим до явної шкоди для держави. Н.В. Рабинович називала це конфіскацією, яка відома тільки радянському цивільному праву [8, с. 134]. Такою ж була позиція І.Б. Новицького [10, с. 40], а також М.М. Агаркова [11, с. 358].

Слід звернути увагу, що в той час не використовували спеціального терміну щодо наслідків недійсного правочину. Термін «реституція», який сьогодні вживається як загальновизнаний, у середині ХХ століття радянському цивільному праву. Одним із перших це поняття запровадив у науці Д.М. Генкін у 1944 р., тоді ж і було започатковано поділ наслідків недійсності правочинів на двосторонню реституцію, односторонню реституцію і вилучення виконаного в дохід держави. Проте вчений виводив реституцію з безпідставного збагачення [11, с. 102].

Іншої думки дотримувалася Н.В. Рабинович, яка зазначала, що безпідставне збагачення та реституція лежать у різних площинах: безпідставне збагачення – це одержане за недійсним правочиним і підлягає вилученню; реституція – це той напрямок, який надається вилученому майну. Однак оскільки вчена розглядала реституцію й виндикацію та кондицію як різноплощинні явища, то вона вказувала, що реституція здійснюється за правилами або про виндикацію або про повернення безпідставного збагачення [8, с. 152]. Схожими були міркування Ю.К. Толстого: якщо для застосування конфіскації нема підстав, вимоги про повернення виконаного є виндикаційними, кондиційними або деліктними [12, с. 115].

Однак у той же час з'явилася й інша позиція, яка згодом стала панівною, – що реституція є самостійним засобом захисту. Під час дії ЦК 1922 р. таку позицію відстоювали Б.Б. Черепакін [13, с. 48-50], В.М. Амфітеатров [14, с. 46], О.С. Іоффе [15, с. 72-73].

Черговим етапом розвитку цивільного законодавства стало ухвалення ЦК УРСР 1963 р. Відразу слід зазначити, що в ньому чітко прослідковується тенденція щодо визнання самостійним способом захисту повернення виконаного за недійсним правочиним. Цей спосіб у тогочасній науці вже практично беззаперечно іменувався реституцією, а на рівні закону був відсутній зв'язок між повернення виконаного за недійсним правочиним і поверненням безпідставно придбаного або збереженого майна.

Так, у ст. 48 ЦК УРСР 1963 р. було закріплено, що за недійсною угодою кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні все одержане за угодою, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошах, якщо інші наслідки недійсності угоди не передбачені законом. Ст. 49 передбачала, що якщо угода укладена з метою, завідомо суперечною інтересам соціалістичної держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання угоди обома сторонами – в дохід держави стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання угоди однією

стороною з другої сторони стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності ж умислу лише в одній зі сторін все одержане нею за угодою повинно бути повернуто другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується в дохід держави.

Одностороння реституція була передбачена також у ст. 57 ЦК 1963 р., і, безумовно, було збережено її публічно-правовий характер. Без сумнівів, законодавчому закріпленню положень про повернення виконаного за недійсним правочиним передували розробки правової доктрини. Так, О.С. Іоффе як наслідки недійсності правочину (щодо повернення виконаного) виділяв двосторонню реституцію, односторонню реституцію та вилучення майна обох сторін у дохід держави [16, с. 299-303].

Водночас велася активна полеміка щодо питання, чи є реституція заходом юридичної відповідальності. Наприклад, І.В. Матвеев вважав, що будь-яка реституція, як двостороння, так й одностороння, є санкцією [17, с. 4]. Певним чином компромісною була позиція С.М. Братуся, що реституція не обов'язково є заходом цивільно-правової відповідальності, а є таким тільки в разі примусового здійснення реституції [18, с. 138].

Надалі повернення одержаного за недійсним правочиним беззаперечно носило характер реституції. Наприклад, у підручнику за ред. О.О. Пушкіна прямо зазначено, що загальними наслідками визнання правочину недійсним є повернення сторін у первісний стан – двостороння реституція. У разі ж наявності вини однієї зі сторін (за окремими складами недійсності) таке повернення є адміністративно-правовою санкцією. У певних випадках могло йтися також про недопущення реституції, тобто стягнення усього одержаного в дохід держави [19, с. 229-230]. Слід віддати належне науковцям, які вже в той час наголошували, що в проєкті нового ЦК має бути вказана тільки двостороння реституція, оскільки стягнення в дохід держави належить до сфери публічного права.

У сучасній цивілістиці міцно вкоренилася думка, що реституція є самостійним засобом захисту і дискусії точаться лише щодо її місця в системі таких засобів. Незважаючи на незакріпленість поняття в законодавстві, термін «реституція» використовується не тільки в доктрині, а й на практиці. Наприклад, у висновках Верховного Суду України, викладених в постановках, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за II півріччя 2014 р., зазначено, що реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку із цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про

повернення переданого на виконання недійсного правочину майна, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. Права особи, яка вважає себе власником майна, не підлягають захисту шляхом задоволення позову до набувача з використання правового механізму, установленого статтями 215, 216 ЦК України. Такий спосіб захисту можливий лише шляхом подання виндикаційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені ст. 388 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно (постанови судових палат у цивільних та адміністративних справах Верховного Суду України: від 29 жовтня 2014 р. у справі № 6 164цс14; від 19 листопада 2014 р. у справі № 6 170цс14) [20, с. 12-13].

Сьогодні існує ціла класифікація окремих видів реституції. Зокрема, виділяють реституцію володіння, компенсаційну, двосторонню, односторонню, недопущення реституції тощо.

Проведений історичний екскурс дозволяє зробити певні висновки. У праві Стародавнього Риму було відсутні загальні положення про наслідки недійсності правочинів, що вочевидь, обумовлено нерозвиненістю вчень про правочини в цілому. Однак були закладені підвалини щодо таких наслідків – головним є віднесення їх до кондикції. Ця точка зору повністю укоренилася в цивільному праві XIX – початку XX століть. Більш того, саме таке бачення було закріплено у ЦК 1922 р. І лише згодом, у середині XX ст., у науковій доктрині почали виділяти наслідки недійсності правочинів як самостійного заходу захисту (назвавши це реституцією), що й знайшло своє законодавче закріплення у ЦК 1963 р. На сьогодні така точка зору є панівною.

Висновки

Як висновок можна спробувати відповісти на запитання: а в чому потреба такої категорії, як реституція, взагалі? Слід зазначити, що в розуміння наслідків недійсності правочинів реституція використовується тільки в науці пострадянських країн (причому не всіх). У праві країн Західної та Центральної Європи термін «restitution» має мало спільного з вітчизняною реституцією (це питання заслуговує бути предметом окремого дослідження). Відповідно, у вивченні повернення виконаного за недійсним правочином рано ставити крапку, оскільки на зріла необхідність комплексного наукового дослідження у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / С.А. Муромцев. – М., 2003. – 732 с.
2. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков. – М. : Типо-

графия «Известий Советов депутатов трудящихся СССР», 1940. – 192 с.

3. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://civil.consultant.ru/elib/books/45/page_26.html.

4. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Т. 1. – М. : Статут, 2005. – 556 с.

5. Петражицкий Л.И. Иски о незаконном обогащении / Л.И. Петражицкий // Вестник права. – 1900. – № 1. – С. 1-3.

6. Гражданское уложение. Кн 1. Положения общие: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под ред. И.М. Тютрюмова ; сост. А.А. Саатчиан. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 288 с.

7. Дербург Г. Пандекты. Том 2 / Г. Дербург // Обязательственное право. – Вып. 3. – М., 1911. – 481 с.

8. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – 171 с.

9. Рясенцев В.А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве / В.А. Рясенцев // Уч. Записки МГУ. – 1949. – Вып 144. – Кн. 3. – С. 85-118.

10. Новицкий И.Б. Недействительные сделки / И.Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. Сборник ИГП АН СССР. – 1945. – С. 31-73.

11. Гражданское право / под ред. М.М. Агаркова и Д.М. Генкина. – Т. I. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1944. – 419 с.

12. Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю.К. Толстой. – Л., 1955. – 220 с.

13. Черепахин Б.Б. Виндикационные иски в советском праве / Б.Б. Черепахин // Учен. зап. Свердловского юридического института. – Т. 1. – Свердловск, 1945. – С. 48-55.

14. Амфитеатров Г.Н. Война и вопросы виндикации / Г.Н. Амфитеатров // Ученые записки ВИЮН. – Выпуск III. – 1945. – С. 40-51.

15. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л. : Издательство ЛГУ, 1955. – 311 с.

16. Иоффе О.С. Советское гражданское право / О.С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1967. – 494 с.

17. Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок / И.В. Матвеев. – М. : ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2002. – 176 с.

18. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории) / С.Н. Братусь. – М. : Городец, 2001. – 215 с.

19. Гражданское право Украины : [учебник для вузов системы МВД Украины] : в 2 частях. Часть I / А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др. ; под ред. проф. А.А. Пушкина, доц. В.М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел; «Основа», 1996. – 440 с.

20. Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 3 (175). – С. 12-13.

Статья посвящена анализу правового регулирования возврата, полученного по недействительным сделкам, в разные исторические эпохи. Автором проведено исследование учений о последствиях недействительности сделок в Древнем Риме, изучен опыт правового регулирования в период XIX – начала XX веков, а потом времен советского законодательства. На основании проведенного исследования автором сделаны выводы относительно направлений дальнейших научных поисков в современности.

Ключевые слова: недействительные сделки, последствия недействительности сделок, реституция, обязательства из неосновательного обогащения, кондикционные обязательства, виндикационный иск, конфискация.

In the article are considered the legal regulation of the return obtained by the invalid transactions in different historical epochs. The author explores the theory of the consequences of invalidity of transactions in Ancient Rome, researches regulatory experience during the XIX – early XX centuries, and then the times of Soviet legislation. Based on the research, the author made conclusions about the direction of further research in modern times.

Key words: invalid transactions, consequences of invalidity of transactions, restitution, obligations of unjust enrichment, condition obligations, vindication claim, confiscation.

